

परियोजना कार्यको सैद्धान्तिक अवधारणा

खगेन्द्र घोडासैनी (विद्यावारिधि)

उपप्राध्यापक: नेपाली विभाग, नैसंवि, जनता विद्यापीठ, बिजौरी, दाङ, नेपाल

Email : kghodasaini2017@gmail.com

<https://doi.org/10.3126/haimaprabha.v1i22.56533>

सारसङ्क्षेप

प्रस्तुत अध्ययन परियोजना कार्यको सैद्धान्तिक अवधारणा निर्माण गर्नमा केन्द्रित छ । यस अध्ययनमा प्रस्तुत पङ्क्तिकारकै परियोजना कार्यको ढाँचा र प्रयोगका सम्बन्धमा गरिएको पूर्वाध्ययनलाई आधार बनाई परियोजना कार्यको सैद्धान्तिक अवधारणा अघि सार्ने प्रयास गरिएको छ । गुणात्मक ढाँचामा तथ्य सङ्कलन गरिएको यस लेखमा वर्णन र विश्लेषण गरेर निष्कर्ष निकालिएको छ । यसमा शिक्षाविद् जोन डिबे र उनका सहयोगी विलियम हर्ड किलपैट्रिकका परियोजना विधिसँग सम्बन्धित अवधारणाहरूलाई सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा लिइएको छ । तीमध्ये परियोजना कार्यका रूपमा उपयोग गरिँदै आएको शिक्षण विधि वर्तमान अवस्थाका विद्यालयीय पाठ्यक्रमदेखि विश्वविद्यालयीय पाठ्यक्रममा समेत समावेश भएको जल्दोबल्दो विधि हो । परियोजना कार्य कसरी गर्ने र गराउने भन्ने कुरामा सबैको एउटै धारणा देखिँदैन । यसका लागि पाठ्यक्रम र दैनिक सिकाइने कक्षाकार्यलाई परियोजनासँग जोडेर सिकाउनुपर्ने देखिन्छ । त्यसका लागि यस लेखमा परियोजना कार्यसँग सम्बन्धित विभिन्न पक्षहरूको वर्णन गरेर उपयुक्त ढाँचा अघि सारिएको छ । विभिन्न विषयसँग सम्बन्धित परियोजना कार्य यसरी गर्न र गराउन सकिन्छ भन्ने साझा धारणालाई निष्कर्षका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी: समस्या समाधान, शिक्षण विधि, विद्यार्थी केन्द्रित, मौलिकता, अनुसन्धान ।

विषय परिचय

योजनाबद्ध कार्य नै परियोजना कार्य हो । कुनै विषयसँग सम्बन्धित वा व्यावहारिक ज्ञान प्राप्त गर्नका लागि योजनाको तयारी गरेर त्यसका माध्यमबाट गरिने कार्य नै परियोजना कार्य हो । यसलाई परियोजना विधि पनि भनिन्छ । यो अमेरिकी शिक्षाशास्त्री जोन डिबेको दार्शनिक अवधारणामा आधारित छ (नेपाल सरकार, २०७५, पृ.६) । यसका जन्मदाता जोन डिबे (सन् १८५९-१९५२) का शिष्य विलियम हर्ड किलपैट्रिक (सन् १८७१-१९६५) हुन् । यो कक्षाकार्य वा गृहकार्यका रूपमा केही घण्टा, दिन वा हप्तामा सम्पन्न गर्नका लागि दिइन्छ । परियोजना कार्यबाट "विद्यार्थीहरूले आफैं गरेर सिक्ने, विद्यार्थी केन्द्रित सिकाइ पद्धतिको ज्ञान, सिप र अभिवृत्तिमा व्यावहारिक परिवर्तन भई सिकाइ प्रभावकारी र दीर्घकालीन हुन्छ" (नेपाल सरकार, २०७५, पृ.६) । पौड्याल (२०७९) ले परियोजना कार्यका केही परिभाषाहरू उल्लेख गरेका छन्, जसअनुसार

जे.एस्टेन्सनका विचारमा "परियोजना कार्य एउटा यस्तो समस्यामूलक काम हो जसलाई प्राकृतिक वातावरणमा रहेर पूरा गरिन्छ।" यस्तै बलार्डका विचारमा "परियोजना कार्य वास्तविक जीवनको एउटा अङ्ग हो जसलाई पाठशालामा आयात गरिन्छ।" रामकुमार पाँडेका शब्दमा "निगमन विधिमा निष्कर्ष निकाल्न पूर्व ज्ञान चाहिन्छ। यसबाट शुद्ध नयाँ ज्ञान हासिल हुँदैन तर परियोजना विधिमा आधारित आगमन विधिबाट एउटा मौलिक र नयाँ निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ।" यसबाट परियोजना कार्यले नयाँ नियम बनाउन सहयोग गर्ने देखिन्छ। नयाँ नियम बनाउँदा वातावरणमा प्राप्त उदाहरणको खोजी गरेर त्यसको विश्लेषण गरिन्छ। यसरी विश्लेषण गरिने आधारको पहिचान गरी नियम बनाइन्छ। "यसकारण परियोजना कार्यलाई आगमन विधिको एउटा उच्चतम अभ्यासका रूपमा लिन सकिन्छ" (पौड्याल, २०७९)। यस विधिमा सिकारुलाई परियोजनाका माध्यमबाट समस्याको समाधान गर्न सिकाइन्छ। यसमा शिक्षकले मार्गदर्शकको रूपमा काम गर्दछ। यो विधिले प्रत्यक्ष अनुभव दिन्छ। यसमा गरेर सिकने कुरामा जोड दिइएको हुन्छ। यस विधिबाट प्राप्त ज्ञान स्थायी र स्पष्ट हुन्छ। यसबाट बालबालिकामा सोच्ने शक्तिको विकास हुन्छ। यसमा आत्मनिर्भर हुने, सामाजिक गुणयुक्त र शारीरिक अङ्गले काम गर्नमा जोड दिइन्छ। शारीरिक र मानसिक परिश्रम हुने यो विधि धेरै महँगो र समय खपत हुने प्रकृतिको हुन्छ। यस विधिबाट शिक्षण गर्दा विद्यार्थीहरूको प्रत्यक्ष सहभागिता हुने भएकाले यो उद्देश्यपूर्ण शिक्षण विधि हो। किलपेट्रिकका अनुसार परियोजना उद्देश्यपूर्ण कार्य हो जसमा लगनपूर्वक सामाजिक वातावरणमा सम्पन्न गर्ने गरिन्छ (वैद्य, २०२१, युटुव भिडियो)। यसमा के गर्ने ? कुन समस्या र प्रयोजन परिपूर्तिका लागि गर्ने ? को को मिलेर गर्ने ? कसरी गर्ने ? भन्नेजस्ता आधारभूत प्रश्नहरूको समाधान खोज्ने कोसिस गरिन्छ।

परियोजना कार्यका अङ्गहरूबारे सबैको एउटै धारणा पाइँदैन। विभिन्न लेखकहरूका त्यस्ता भिन्न भिन्न धारणाहरूको समीक्षा गरेर परियोजना कार्यका चरणहरू पहिल्याउँदा उचित हुने देखिन्छ। विभिन्न लेखकका परियोजनाका अङ्गसम्बन्धी धारणाहरू निम्नलिखित रूपमा उल्लेख गरिन्छ:

श्रेष्ठ (२०६८) ले परियोजना कार्यका चरणहरू भनी यसका छोटो चरणहरू औँल्याएका छन्। ती हुन्, पहिलो चरण: परियोजनाको विषयवस्तु/समस्या पहिचान, दोस्रो चरण: अन्तिम प्रतिफल निर्धारण, तेस्रो चरण: प्रक्रियाको निर्धारण (सूचनाको स्रोत, प्राप्त गर्ने तरिका, प्रयोग, लाग्ने समय, मूल्याङ्कनको तरिका आदि), रुब्रिक्सको तयारी, चौथो चरण: कार्यान्वयन, पाँचौँ चरण: प्रस्तुतीकरण, छैटौँ चरण: मूल्याङ्कन (विद्यार्थीबाट स्वमूल्याङ्कन र शिक्षकबाट मूल्याङ्कन) र निष्कर्ष हुनुपर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन्। उनले ढाँचाको उल्लेख नगरी चरणको मात्रै उल्लेख गरेको पाइन्छ।

विद्यार्थीहरू आफ्ना वास्तविक समस्याहरूमा केन्द्रित भएर खोजमार्फत् गहन ज्ञान र सिप विकास गर्नसक्ने हुँदा परियोजना कार्य विद्यार्थी केन्द्रित गतिशील शिक्षण विधि हो। सिकाइ अनुभवका माध्यमबाट हुने भएकाले यो रचनात्मक र आलोचनात्मक दुवै हुन्छ। परियोजना कार्य सिकाइ प्रभावकारी बनाउन कक्षाकोठा वा कक्षाबाहिर सञ्चालन गर्ने कार्यकलाप हो। यसलाई औपचारिक रूपमा अभिलेखीकरण गर्दा शीर्षक, उद्देश्य, आवश्यक सामग्री तथा साधनहरू, आवश्यक पूर्वज्ञान, कार्यान्वयन प्रक्रिया तथा विधि, तथ्य सङ्कलन, प्रस्तुति र विश्लेषण, नतिजा प्राप्ति, निष्कर्ष तथा सुझाव, अनुसूची (कार्ययोजना, फोटो आदि)

जस्ता मुख्य शीर्षकमा आधारित हुनुपर्ने कुरा उल्लेख गरी प्रतिवेदनकै ढाँचामा प्रस्तुत गर्नुपर्दछ भनी उपर्युक्त ढाँचामा आधारित भएर गर्न सुझाइएको पाइन्छ (नेपाल सरकार, २०७५, पृ.८)।

शिवदीप स्किल एजुकेशन (सन् २०१८, जुलाई ७) मा परियोजना कार्यका सातओटा अङ्गहरू उल्लेख गरिएका छन्, ती हुन्: समस्याको पहिचान, उद्देश्य, औचित्य, योजना, कार्यान्वयन, मूल्याङ्कन र अभिलेखीकरण।

वैद्य (२०२१, युटुव भिडियो) ले परियोजना विधिका निम्नलिखित चरणहरू उल्लेख गरेकी छन्: परिस्थिति निर्माण, उद्देश्यको चयन, योजना, कार्यान्वयन, मूल्याङ्कन र लिखित प्रस्तुति। वैद्यको यो धारणा लिखित प्रस्तुतिका लागि नभई लिखित प्रस्तुति गर्नुपूर्वको प्रक्रियाका चरणहरू भएको बुझिन्छ किनभने यसको अन्तमा लिखित प्रस्तुति राखिएको छ।

टिपिडी तालिमको परियोजना कार्य निर्माणको योजना. (-). मा परियोजना कार्यको परिचय, उद्देश्य, महत्त्व, सीमा, परियोजना कार्य सञ्चालनको निर्माण तथा सङ्कलनको योजना निर्माण, सामग्री निर्माणको कार्यभार विभाजन र कार्य सञ्चालन, आवश्यक सामग्रीको निर्माण र सञ्चालन, शिक्षण कार्यकलापमा सामग्रीको प्रभाव, परियोजना कार्यको प्राप्ति, निष्कर्ष र अनुसूची जस्ता कुराहरू समेटिनुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ। यसमा 'परियोजना कार्य सञ्चालनको निर्माण तथा सङ्कलनको योजना निर्माण' शीर्षकले विधिलाई सङ्केत गरेको छ। यो समूह कार्यका रूपमा गरिने ढाँचाको परियोजना कार्य हो।

बन्धु (२०६५) ले प्रयोजनका आधारमा अनुसन्धानलाई दुईवर्गमा राखेका छन्: शैक्षिक अनुसन्धान र परियोजनमूलक अनुसन्धान। उनका दृष्टिमा शैक्षिक संस्थामा आन्तरिक वा सत्रान्त परीक्षा, प्रयोगशाला अध्ययन प्रतिवेदन, विद्यावारिधि उपाधिका लागि गरिने अनुसन्धान शैक्षिक अनुसन्धान हुन् भने विभिन्न व्यक्ति वा संस्थाले अनुदान, वृत्ति वा आर्थिक सहयोग लिएर गराइने अनुसन्धानलाई परियोजनामूलक अनुसन्धान देखिन्छ (पृ.१०)। उनले 'परियोजनामूलक अनुसन्धान कार्यको प्रतिवेदन मूल्याङ्कन' शीर्षकमा यसको मूल्याङ्कन पक्षबारे पनि चर्चा गरेका छन्। यसमा उनले 'विश्वविद्यालयहरू र तिनका अध्ययन संस्थानहरू, अनुसन्धान केन्द्र र विभागहरू, प्रज्ञाप्रतिष्ठानहरू तथा सरकारी र गैरसरकारी अनुसन्धान आयोजनाअन्तर्गत गरिने अनुसन्धान कार्यहरूलाई परियोजनामूलक अनुसन्धानको सीमामा समेटेका छन् (पृ.१५१)। यसबाट परियोजनामूलक अनुसन्धान र परियोजना कार्यका बिचको अन्तर पहिल्याउन मद्दत पुग्ने देखिन्छ।

सुनुवार (२०७९) ले परियोजना कार्यका अङ्ग वा ढाँचाहरूमा शीर्षक, उद्देश्य, प्रतिफल, प्रयोग गरिएका सामग्रीहरू, परियोजना कार्यबाट सिक्िएका ज्ञान, सिप, दक्षता र बानी तथा परियोजना कार्यबाट सिक्िएका कुराहरूको व्यावहारिक जीवनमा प्रयोग र निष्कर्ष जस्ता कुरा उल्लेख गरेका छन्।

परियोजना कार्यका उपर्युक्त विभिन्न अङ्ग, ढाँचा तथा अनुसन्धानमूलक परियोजना कार्यका ढाँचासमेतलाई ख्याल गर्दा परियोजना कार्यको ढाँचा निम्नलिखित प्रकारको हुनुपर्ने देखिन्छ: शीर्षक, विषय परिचय, समस्या, उद्देश्य, अध्ययन विधि (आवश्यक सामग्री तथा साधनहरू, तथ्य सङ्कलन, प्रस्तुति र विश्लेषण), नतिजा/परिणाम/ प्राप्ति, निष्कर्ष तथा सुझाव, सन्दर्भ सामग्रीसूची र अनुसूची।

परियोजना उत्पादनमूलक, उपभोक्तामूलक, समस्यामूलक, अभ्यासमूलक, सिर्जनात्मक, कलात्मक आदि विभिन्न प्रकृतिका हुन्छन् । शिक्षण गर्दा देखिने समस्यालाई हेरेर यिनका स्वरूपमा फेरबदल गर्न सकिन्छ । यस दृष्टिले हेर्दा परियोजना कार्यको ढाँचा लचिलो हुन सक्ने देखिन्छ । यस्तो परियोजना कार्यको सैद्धान्तिक अवधारणा तयार पार्नु यस लेखको प्रमुख उद्देश्य हो । यसका लागि परियोजना कार्यको उचित ढाँचा कस्तो हुन्छ ? यसको सैद्धान्तिक आधार के हो ? भन्ने जस्ता समस्यामा केन्द्रित भएर यो लेख तयार पारिएको छ । यसबाट परियोजना कार्यको आवश्यक ढाँचा कस्तो हुन्छ भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिने भएकाले यो लेख परियोजना कार्यको अवधारणा निर्माणमा सहयोगी सिद्ध हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

यस अध्ययनमा निम्नानुसारको अध्ययन विधि अवलम्बन गरिएको छ:

अनुसन्धानको ढाँचा: यो दस्तावेजको विश्लेषणमा आधारित गुणात्मक ढाँचाको अध्ययन हो । यसमा परियोजना निर्माणको व्यावहारिक पक्षसँगै दस्तावेज विश्लेषण र प्रयोग विधिबाट प्राप्त तथ्यको वर्णन र विश्लेषण गरेर निष्कर्ष निकालिएको छ ।

नमुना छनोट: प्रस्तुत अध्ययनमा विभिन्न प्रकारका शिक्षण विधिमध्ये सोदेश्यमूलक नमुना छनोट पद्धतिका आधारमा 'परियोजना कार्य' शिक्षण विधिको सैद्धान्तिक अवधारणा छनोट गरिएको छ ।

तथ्य सङ्कलन: प्रस्तुत अध्ययनमा परियोजना कार्यसँग सम्बन्धित विभिन्न कृति, लेखका साथै सूक्ष्म अवलोकन र प्रयोगसमेतलाई आधार बनाएर तथ्य सङ्कलन गरिएको छ ।

तथ्य सङ्कलनका साधन: यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय स्रोतका दस्तावेजको विश्लेषण गरिएको छ । यसका लागि विभिन्न प्रकाशित पुस्तक, पत्रिका, लेख र विद्युतीय माध्यमको उपयोग गरिएको छ । त्यसैले यसमा प्रकाशित दस्तावेज, विद्युतीय माध्यमबाट प्राप्त तथ्यका साथै व्यावहारिक प्रयोगको समीक्षात्मक विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकाल्ने प्रयास गरिएको छ ।

तथ्य विश्लेषण प्रक्रिया: यसका लागि वर्णनात्मक विधिमा आधारित भएर विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ । प्राप्त तथ्यको वर्णन, तुलना र त्यसको पुष्टिका लागि उदाहरणसमेत दिई विश्लेषण गरेर निष्कर्षमा पुग्ने काम गरिएको छ । अवलोकन, उदाहरण र प्रयोगको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

परियोजना कार्य एक प्रकारको खुला शिक्षण विधि हो । कुनै पनि सिकाइलाई कसरी पूर्णरूपमा व्यावहारिक र दिगो बनाउन सकिन्छ भन्ने विषयमा धेरै शिक्षण विधिको उपयोग गर्न सकिन्छ । परियोजना विधिले परियोजना कार्य गराएर यो सफलता हासिल गर्न सकिने कुरा बनाउँछ । यो एक प्रकारले गरेर सिकने विधि हो । यो अति नै प्राचीन विधि पनि हो तर यसको औपचारिक उद्घोषक शिक्षाविद् जोन डिबेका शिष्य विलियम हर्ड किलपैट्रिक हुन् । जोन डिबे (सन् १८५९-१९५२) संयुक्त राज्य अमेरिकामा जन्मिएका प्रभावशाली दार्शनिक र शिक्षाविद् हुन् । विलियम हर्ड किलपैट्रिक (सन् १८७१-१९६५) जोन डिबेका सहयोगी, उत्तराधिकारी र बिसौं शताब्दीका प्रभावशाली शिक्षाविद् हुन् । उनले परियोजना विधिको विकास

गरे । परियोजना विधिले पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षकको अधिनायकवादी व्यक्तित्वका विपरीत 'मार्गदर्शक'का रूपमा हुनुपर्ने अवधारणा ल्यायो । बालबालिकाहरूलाई आफ्नो रुचिअनुसारको शिक्षा प्राकृतिक इन्द्रियहरूबाट अनुभव र वातावरणको अन्वेषण गरेर सिक्ने अवसर प्रदान गर्नुपर्छ भन्ने कुरामा क्लिपेट्रिकले जोड दिएका छन् । प्रगतिशील शिक्षा र परियोजना विधिका समर्थकहरूले घोक्ने र सोझो कुरा कक्षा कोठा र डेस्कमा पङ्क्तिबद्ध बसेर सिक्ने सिकाउने कुरालाई अस्वीकार गरेका छन् । यसकारण यिनीहरूको विचारधारालाई विकासवादी सिद्धान्तका रूपमा पनि व्याख्या गरिएको पाइन्छ । क्लिपेट्रिकले आफ्ना धारणाहरू सर्वप्रथम सन् १९२५ मा सार्वजनिक गरेका थिए (क्लिपेट्रिक विकिपिडिया) । क्लिपेट्रिकका यिनै अवधारणाहरूलाई सिद्धान्त मानी परियोजना कार्यका रूपमा त्यसका के कस्ता अवधारणा, विशेषता र परियोजना निर्माणका विभिन्न ढाँचाहरू उपलब्ध छन् तिनको वर्णनात्मक अध्ययन गर्न यसैलाई सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

छलफल र विमर्श/विश्लेषण

परियोजना कार्यका विशेषताहरू, परियोजना कार्यको उपयोगिता, परियोजना कार्यका प्रकारहरू (दैनिक परियोजना, साप्ताहिक वा पाक्षिक परियोजना, व्यक्तिगत परियोजना, सामूहिक परियोजना, सिर्जनात्मक परियोजना, सिपमूलक परियोजना, बौद्धिक वा समस्यामूलक परियोजना), परियोजना कार्यका केही शीर्षकहरू, परियोजना कार्यका ढाँचा र यसका चरणहरू र कक्षाको स्तरअनुसार परियोजनाजस्ता शीर्षकमा छलफल र विमर्श निम्नलिखित रूपमा गरिएको छ:

परियोजना कार्यका विशेषताहरू

परियोजना कार्य कक्षा शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउने एउटा शिक्षण विधि हो । यस विधिमा आधारित भएर शिक्षण गरेमा विद्यार्थीहरूमा विषय र सिपप्रति आफैं चासो बढ्छ । शिक्षकले सहजीकरण मात्रै गरे पुग्छ । विद्यार्थी आफैं गरेर सिक्छन् भन्ने अवधारणालाई स्विकारिन्छ । यसका थप विशेषताहरूलाई निम्नलिखित रूपमा उल्लेख गरिएको छ:

परियोजना तयार पार्दा शिक्षकको मार्गनिर्देशनमा गर्नुपर्छ । यसमा शोध/खोज वा अनुसन्धानलाई बढी जोड दिने प्रकृतिको हुनुपर्छ । भाषासँग सम्बन्धित परियोजनामा भाषिक सिप र भाषाको प्रयोजनपरक भेदलाई बढी महत्त्व दिनुपर्छ । यसमा क्षेत्रकार्य (Field work) समस्या समाधान वा घटना अध्ययन (Case Study) भ्रमण (Tour), कृति समीक्षा (Book Review) मूलक अध्ययनहरूलाई समावेश गर्नुपर्छ । परियोजना कार्यका माध्यमबाट प्राप्त ज्ञान एवं कुशलतालाई मापन र अवलोकन गर्न सकिने प्रकृतिको हुनुपर्छ । यसमा ७ देखि १५ दिनमा सकिने समयावधि तोकेर व्यक्तिगत वा सामूहिक रूपमा गर्न सकिन्छ । कम्तीमा तीन तीन महिनामा एउटा परियोजना कार्य सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ । परियोजना विद्यार्थी स्वयंको हस्तलिखित हुनुपर्छ । विद्यार्थी स्वयंले गरेको परियोजना कार्य आफ्नै खोजको परिणाम हो, यो कुनै प्रकारको नक्कल वा चोरी होइन भन्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्नुपर्ने हुन्छ । कुनै विशेष समस्याका बारेमा सम्बन्धित

व्यक्तिहरूबाट जानकारी प्राप्त गरेर समस्याका कारण पहिल्याई तिनका परिणामहरू खोज्नुपर्छ । कुनै समूह, समुदाय वा समस्याका बारेमा सैद्धान्तिक ज्ञानका सहायताले अनुभव सिद्ध ज्ञान प्राप्त गर्ने काम यसमा हुन्छ । भाषिक सिप र वर्णविन्यासका विभिन्न पक्षमा देखिएका समस्याको समाधान खोजेर मानक उच्चारण र लेखनसँग परिचित भई साहित्यका विभिन्न विधाहरू पढेर वा सुनेर तिनको समीक्षा गर्न र भाषा शिक्षण गर्दा देखिएका समस्याको समाधान पहिल्याउन परियोजना कार्य सहायक सिद्ध हुन्छ । आफ्नो निष्कर्षका माध्यमबाट समाजलाई सहयोग गर्न सकिन्छ । यसको आन्तरिक मूल्याङ्कन विषय शिक्षकबाट र बाह्य मूल्याङ्कन शिक्षण संस्थाको प्रशासनले खटाएको व्यक्तिद्वारा तोकिएको मितिमा गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्छ । विद्यार्थीले परियोजना कार्य सम्पन्न गरेपछि तीमध्ये राम्रो परियोजना बाह्य मूल्याङ्कनकर्ताका अगाडि प्रस्तुतीकरण गर्नुपर्ने हुन्छ (घोडासैनी, २०२३, मे ३०) ।

परियोजना कार्यको उपयोगिता

परियोजना कार्य गर्नाले विद्यार्थीहरूको ज्ञान, सिप र अभिवृत्तिको विकासका लागि उल्लेख सुधार भई सिकाइ कार्यकलापमा सक्रियतापूर्वक लाग्ने वातावरण निर्माण हुन्छ । यसका उपयोगिताका बारेमा शिक्षा मन्त्रालय (२०७२) मा निम्नलिखित कुराहरू उल्लेख गरिएका छन्:

विद्यार्थीहरू आफैँले गरेर आफ्ना इन्द्रियहरूको सक्रियताले नयाँ ज्ञान प्राप्त गर्छन् । आफैँ सक्रिय भएर कार्य गर्दा प्रतिफलप्रति मोह बढी हुन्छ । आनन्दको अनुभूति हुन्छ । आफैँले परियोजना छनौट गर्ने, उद्देश्य निर्धारण गर्ने, योजना बनाउने, परियोजना कार्य सञ्चालन गर्ने, प्रतिवेदन तयार गर्ने र त्यसको प्रस्तुतीकरण गर्ने, परियोजना कार्यविधि र प्रतिफलको लेखाजोखा गर्ने आदि कार्यबाट विद्यार्थीहरूमा आत्मप्रेरणा जागृत हुन्छ र तत्काल शिक्षकबाट पृष्ठपोषण तथा मार्गनिर्देशनसमेत प्राप्त हुने भएकाले सिकाइ दिगो तथा स्थायी हुन्छ । विद्यार्थीहरूमा साझा उद्देश्य प्राप्तिका लागि आपसमा मिलेर काम गर्न सामाजिक गुण तथा दक्षताको विकास हुन्छ । नेतृत्व लिने, उत्तरदायित्व वहन गर्ने सिपको विकास हुन्छ । आफैँ सक्रिय भएर ज्ञानको सिर्जन हुने हुँदा सिकाइ रुचिकर, अर्थपूर्ण र जीवनोपयोगी हुन्छ । कुनै पनि काम गर्नुपूर्व विचार गर्ने, सोच्ने, उद्देश्य बनाउने, योजना निर्माण गर्ने, योजनानुसार काम गर्ने बानीको विकासमा टेवा पुग्छ । व्यवस्थित र वैज्ञानिक ढङ्गले काम गर्ने बानीको विकासमा टेवा पुग्छ । गरेर सिक्ने (Learning by doing) हुँदा सिकाइ दिगो र स्थायी हुन्छ । बालकेन्द्रित सिकाइ हुन्छ । प्रतिवेदन तयार गर्ने, प्रस्तुतीकरण गर्ने सिप तथा दक्षताको विकासमा सहयोगी हुन्छ । मिहिनेत गर्ने बानीको विकासमा टेवा पुग्छ । अन्तर्वैयक्तिक सम्बन्धको विकास हुन्छ । आआफ्नो रुचि र आवश्यकतानुसार काम गर्ने अवसर पाउने भएकाले सिर्जनात्मक तथा मौलिक प्रदर्शनको अवसर मिल्छ । सहकार्यात्मक सिकाइ (Collaborative learning) को विकास हुन्छ (पृ.६०-६१) ।

परियोजना कार्यका प्रकारहरू

समय सीमाका आधारमा दैनिक परियोजना र साप्ताहिक वा पाक्षिक परियोजना गरी परियोजना कार्यहरू दुई प्रकारका हुन्छन्:

दैनिक परियोजना: एकै दिनमा गरेर सकिने परियोजनालाई दैनिक परियोजना भनिन्छ । यसलाई सानो स्तरमा गराइने परियोजना पनि भनिएको पाइन्छ (शिक्षा मन्त्रालय, २०७२, पृ.६१) । यस्तो परियोजना तयार पादाँ औपचारिक प्रतिवेदनको आवश्यकता हुँदैन । विद्यार्थीहरूलाई कथाका घटना वर्णन, बुँदा टिपोट, सङ्क्षेपीकरण, तोकिएको अनुच्छेदबाट शिरविन्दु र चन्द्रविन्दु लागेका शब्द टिपोट गरी तिनको कक्षा प्रस्तुतीकरण गर्न लगाउनेजस्ता परियोजना दैनिक रूपमा सञ्चालन गरेर शिक्षण गर्न सकिन्छ ।

साप्ताहिक वा पाक्षिक परियोजना: एक हप्ता, दुई हप्ता वा महिना दिनको समयावधि दिएर गर्न लगाइने परियोजना साप्ताहिक वा पाक्षिक परियोजना हो । यसलाई धेरै समय दिएर गर्न लगाइने परियोजना भनिन्छ (शिक्षा मन्त्रालय, २०७२, पृ.६१) । यस्तो परियोजनामा औपचारिक प्रतिवेदनको खाँचो पर्दछ । यसका लागि व्यावहारिक लेखनका तरिकाहरू, जीवनी, कथा, निबन्ध पढेर तिनका मुख्य अंशको टिपोट गरेर पुनः सिर्जना, चार पाँचओटा धातु दिएर तिनका पुरुषवाचक सर्वनामका आधारमा विभिन्न व्याकरणिक कोटिका वाक्य बनाउने प्रकृतिका परियोजना कार्य गराउन सकिन्छ ।

परियोजना कार्यमा संलग्न पक्षका आधारमा व्यक्तिगत परियोजना र सामूहिक परियोजना गरी दुई प्रकारका हुन्छन्:

व्यक्तिगत परियोजना: विद्यार्थीहरूलाई व्यक्तिगत रूपमा परियोजना कार्य गर्न दिएमा त्यसलाई व्यक्तिगत परियोजना भनिन्छ । यसमा धेरैजसो दैनिक परियोजना दिन उपयुक्त हुन्छ । साप्ताहिक परियोजना दिन परे समस्यामूलकभन्दा बौद्धिक वा खोज र टिपोट गर्ने प्रकृतिका परियोजना दिनु राम्रो मानिन्छ ।

सामूहिक परियोजना: सामूहिक परियोजना कार्य एकभन्दा बढी विद्यार्थीहरू मिलेर सम्पन्न गर्छन् । यसले सहकार्यात्मक सिकाइलाई टेवा पुऱ्याउँछ । नाटक प्रदर्शन तथा भूमिका निर्वाह, अभिनयजस्ता परियोजना सामूहिक रूपमा गर्न दिनुपर्छ (शिक्षा मन्त्रालय, २०७२, पृ.६१) । परियोजना कार्यको प्रकृति वा स्वरूपका आधारमा थोमस एस.रिस्कले आफ्नो पुस्तकमा सिर्जनात्मक परियोजना, सिपमूलक परियोजना र बौद्धिक वा समस्यामूलक परियोजना गरी तीन किसिम हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् (शिक्षा मन्त्रालय, २०७२, पृ.६२):

सिर्जनात्मक परियोजना: बालबालिकाहरूलाई सिर्जनात्मक क्षमताको विकास हुने गरेर साहित्यका विभिन्न विधाहरूमा लेखन र तिनको प्रस्तुति गर्न यस प्रकृतिको परियोजना सञ्चालन गर्नुपर्छ ।

सिपमूलक परियोजना: यसमा भाषिक सिपको विकास, अक्षर लेखन, वर्णविन्यासमा सुधार गरेर भाषिक सिपमा प्रवीण बनाउन सिपमूलक परियोजना सञ्चालन गर्नुपर्छ ।

बौद्धिक वा समस्यामूलक परियोजना: साहित्यका विभिन्न विधाहरूको समीक्षा गर्न, विवेचना गर्न, शब्द निर्माण र तिनका प्रकृति प्रत्यय छुट्याउन, शब्दस्रोत र वर्ग पहिल्याउन यस प्रकृतिको परियोजना सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।

शिक्षा मन्त्रालय (२०७२) को हाते पुस्तिकामा परियोजना कार्यका चरणहरूअन्तर्गत (१) शीर्षक र विषयवस्तुको पहिचान (Identification) (२) उद्देश्य पहिचान (Objectives) (३) औचित्य (Rationale) (४) योजना निर्माण (Planning) (५) कार्यान्वयन प्रक्रिया (Implementation) (६) मूल्याङ्कन (Evaluation) (७) अभिलेख (Documentation) जस्ता कुराहरू समावेश गरिएका छन् ।

"परियोजना कार्य गर्ने व्यक्ति वा समूहले उक्त कार्य कसरी सुरु गरेर कसरी अन्त गरियो त्यसका बारेमा एउटा अभिलेख तयार गर्नुपर्छ । अभिलेखमा उक्त कार्यको परिचय, उद्देश्य, औचित्य, योजना कार्यको विभाजन (समूह कार्य भए), उक्त कार्यका बारेमा समालोचना तथा सुझावहरू उल्लेख गर्नुपर्छ । परियोजना कार्य प्रतिवेदन कामको प्रकृतिअनुसार फरक फरक हुन सक्छ । परियोजना कार्य गर्दा माथि उल्लेख गरिएभन्दा फरक प्रकृतिको अर्थात् कुनै सामग्री निर्माण गर्ने ढङ्गको भएमा त्यसको अभिलेख अलि फरक हुन सक्छ । स्रोतशिक्षक तथा प्रशिक्षार्थीहरूले उनीहरूलाई शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा उपयोगी हुने कुनै शैक्षिक सामग्री निर्माण गरेर त्यसको प्रदर्शन गर्ने परियोजना कार्य भएमा अभिलेख तयार गर्दा उक्त सामग्रीको निर्माण विधि र कक्षाकोठामा यसको उपयोगिताजस्ता कुराहरू उल्लेख गर्न छुटाउनु हुँदैन" (शिक्षा मन्त्रालय, २०७२, पृ.६२-६३) ।

भाषा विषयको परियोजना कार्यमा भाषिक सिप र भाषिक सुझको विकास तथा मानक भाषाको प्रयोगमा जोड दिने प्रकृतिको परियोजना सञ्चालन गरिनुपर्दछ ।

परियोजना कार्यका केही शीर्षकहरू

परियोजना कार्यले आफ्ना लागि आवश्यक पर्ने ज्ञान आफैं निर्माण गर्ने उपयुक्त अभ्यास सिकाउँछ । परियोजना विधि, योजना विधि, परियोजना कार्य, परियोजना कार्यविधि आदि शब्दबाट परियोजना कार्य नै बुझिन्छ । यो सिर्जनात्मक र खोज विधिमा आधारित सिकाइ प्रक्रिया हो । परियोजना कार्यका लागि क्षेत्र, उद्योग वा कुनै स्थानको भ्रमण नै आवश्यक हुन्छ भन्ने छैन । भाषा विषयमा त अझ पाठ्यपुस्तकलाई नै प्रयोगशालाका रूपमा उपयोग गरेर परियोजना कार्य गराउन सकिन्छ । यसका लागि कस्ता विषयमा परियोजना कार्य गर्न उपयुक्त हुन्छ भन्ने कुरालाई ख्याल गरेर परियोजना कार्य गराउन सकिने केही शीर्षकहरू छन् । यस्ता शीर्षकहरू विद्यार्थीहरूलाई सिकाउँदै गर्दा उनीहरूको सिकाइ उत्प्रेरणा र त्यसबाट प्राप्त अनुभवमा आधारित भएर तयार पारिएका हुन् । तिनलाई निम्नलिखित रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ:

१. कथालाई बुँदा टिपोट गरेर नयाँ कथा कसरी बनाउन सकिन्छ ?
२. निबन्धबाट बुँदा टिपोट गरेर कसरी नयाँ निबन्ध लेख्न सकिन्छ ?
३. के पद्य कवितालाई गद्यमा रूपान्तरण गर्न सकिन्छ ?
४. जीवनी विधाबाट बुँदा टिपोट गरी कक्षा प्रस्तुति गर्न वा नयाँ जीवनी लेख्न के के गर्नुपर्छ ?
५. कुनै पाठ तोकेर शिरविन्दु र चन्द्रविन्दु लागेका तथा पञ्चम वर्ण प्रयोग भएका शब्द टिपी तिनका आधारमा अनुस्वार र पञ्चम वर्णको प्रयोगसम्बन्धी नियम के के हुन्छन् ?
६. (निर्दिष्ट पाठमा) इ-ई, उ-ऊ, ब-व, श/ष/स, क्ष/ज्ञ आदि वर्ण प्रयोग भएका शब्द के के कस्ता छन् ?
७. व्यावहारिक लेखनका नमुनाहरू के कसरी तयार पार्न सकिन्छ ?
८. निर्दिष्ट पाठमा प्रयोग भएका शब्दलाई स्रोत र वर्गका आधारमा कसरी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ?
९. निर्दिष्ट पाठमा प्रयोग भएका व्युत्पन्न शब्द खोजी तिनलाई के कसरी व्युत्पादन गर्न सकिन्छ ?

यसैगरी भाषिक सिप, व्यावहारिक लेखन, कृति समीक्षा तथा वर्णविन्याससँग सम्बन्धित समस्यामा केन्द्रित अन्य विभिन्न शीर्षकहरू बनाएर परियोजना कार्य सञ्चालन गराउँदा विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धि बढ्नुका साथै प्रभावकारी शिक्षण गर्न समेत मद्दत पुग्ने देखिन्छ (घोडासैनी, २०२३, मे ३०) ।

परियोजना कार्यका ढाँचा र यसका चरणहरू

परियोजना कार्यका विभिन्न ढाँचाहरू उपलब्ध छन् । विद्यालयका १-८ कक्षा, ९-१० कक्षा, ११-१२ र स्नातक तहका विद्यार्थीहरूलाई समान प्रकृतिको ढाँचा उपयुक्त हुँदैन । त्यसैले कक्षाको स्तर र तह हेरेर उपयुक्त ढाँचामा परियोजना तयार पार्न लगाउनु उपयुक्त हुन्छ । साना कक्षाको परियोजना कार्य रङ्गीविरङ्गी बनाउँदा पनि केही फरक पर्दैन तर माथिल्ला कक्षाका विद्यार्थीहरूले भने विभिन्न रङको प्रयोग गर्नु आवश्यक ठानिँदैन । त्यस्तै परियोजना कार्य गर्दा अक्षर, शब्द आदिको शुद्धतामा पनि ख्याल गरिने र अक्षर सुधार पनि हुने हुँदा कम्प्युटर विषयबाहेक अरू सबै विषयका परियोजनाहरू हातैले लेख्न लगाउनुपर्छ । परियोजना कार्य गर्दा निम्नलिखित ढाँचा र चरणहरू अबलम्वन गर्नु उचित हुन्छ:

परियोजनाको परिचय

परियोजना कार्यको शीर्षक र विषयलाई राम्रोसँग स्पष्ट पार्ने, उक्त विषयका बारेमा लेख्ने ।

परियोजनाको समस्या

खोज, अध्ययन नहुनु समस्या हो, अध्ययन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिनुलाई समस्याका रूपमा बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गर्ने ।

परियोजनाको उद्देश्य

समस्याको समाधान गर्ने प्रकृतिका वाक्यमा उद्देश्य राख्नुपर्छ । उदाहरणका लागि- यसको उद्देश्य स्नातकतहको अनिवार्य नेपाली विषयको 'प्रयोगात्मक तथा परियोजनाकार्य' पाठ्यांशको आंशिक परिपूर्ति गर्ने उद्देश्यले अध्ययन गर्न लागिएको पनि थप्न सकिन्छ । यसैगरी आफ्नो आवश्यकतानुसार उद्देश्य थपेर उद्देश्य खण्ड लेख्नुपर्छ । वास्तवमा जुन कुरा परियोजनामा खोज्ने हो सोही कुरालाई उद्देश्यका रूपमा उल्लेख गर्नुपर्छ ।

सम्बद्ध साहित्यको पुनरवलोकन

आफूले गर्न लागेको परियोजना कार्यसँग सम्बन्धित विषयमा आफूभन्दा पहिले लेख्ने व्यक्तिहरूले के कति काम गरेका छन् तिनको अध्ययन गरी तिनमा पाइने अभाव भएको पक्षमा आफ्नो अध्ययनले कसरी परिपूर्ति गर्ने छ भन्ने कुरा उल्लेख गर्नुपर्छ । यसरी पुनरवलोकनमा समेटिएका किताब, पत्रिका, लेख आदिलाई अन्तमा सन्दर्भ सामग्रीसूचीमा समावेश गर्नुपर्छ ।

परियोजना कार्यको योजना निर्माण

- के के गर्ने ?
- कसरी गर्ने ?
- को को मिलेर गर्ने ?

परियोजना लेखन विधि र प्रविधि

- स्रोत तथा सामग्री कहाँबाट उपयोग गर्ने ?
- के कस्ता साधनको उपयोग गरेर गर्ने ?
- विषयवस्तु विश्लेषण, खोज, अन्तर्वार्ता, विश्लेषण, वर्णन आदिमध्ये के गर्ने हो ? त्यसको कितान गरेर बयान गर्नुपर्छ ।

परियोजनाको परिणाम/छलफल/प्रतिफल/प्राप्ति

परियोजनाबाट सिकिएको व्यावहारिक सिप/बानी/दक्षता/ज्ञानलाई विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकमा लेख्नुपर्छ । परियोजनाको प्रकृतिअनुसार शीर्षक फरक हुन सक्छन् । खास परियोजनाले समेट्ने नयाँ कुरा यसैमा आउनुपर्छ ।

निष्कर्ष

परियोजना कार्यबाट के निष्कर्ष आयो त्यसलाई यहाँ उल्लेख गर्नुपर्छ । अन्तमा सन्दर्भ उल्लेख गरेर परियोजना टुड्याउनुपर्छ ।

उद्धरण र सन्दर्भ

परियोजना कार्यमा अरूले गरेका कार्यको उद्धरण गर्नुपर्ने भए उद्धरण गर्ने तरिका जानेर सोहीअनुसार गर्नुपर्छ । त्यसका लागि र त्यसरी उद्धरण गरेका पत्रिका, किताब, अनलाइनमा प्रकाशित सामग्रीहरूको अन्तमा सन्दर्भ पनि दिनुपर्छ । आफूले अध्ययनका क्रमम प्रयोग गरेका किताब, पत्रिका, अन्तर्वार्ता लिएका व्यक्तिको ठेगानासहितको पूर्ण विवरणलाई यसमा समावेश गर्नुपर्छ । त्यसका लागि उद्धरण र सन्दर्भ कसरी लेख्ने भन्ने कुराको जानकारी राख्न आवश्यक ठानिन्छ । उद्धरण र सन्दर्भ सामग्रीसूची उल्लेख नगरिएका परियोजनामा प्राप्त विवरण परियोजना निर्माणकर्ता आफैँले खोजेको हो वा होइन भन्ने कुरा स्पष्ट हुँदैन । त्यसैले उद्धरण र सन्दर्भ अनिवार्यरूपमा दिनुपर्छ ।

कक्षाको स्तरअनुसार परियोजना

तहअनुसार परियोजना कार्यका विभिन्न ढाँचा वा नमुना हुनसक्ने देखिन्छन् । सबै तहका लागि समान प्रकृतिका ढाँचा बनाउन सकिने भए पनि विद्यालय तहका तल्ला कक्षाका लागि यो कठिन हुने देखिन्छ । त्यसैले परियोजनाको ढाँचालाई तल्ला तहमा त्यति जोड दिइनुहुँदैन । कक्षा १-८ का लागि पुरै ढाँचामा आधारित परियोजना दिइरहनु पर्दैन । एक पृष्ठकै परियोजना पर्याप्त हुन्छ । कक्षा ९-१० का लागि पनि नयाँ पाठ्यक्रमले परियोजनाका सम्पूर्ण अङ्गहरूको समुचित प्रयोग गर्न सबै विद्यार्थीहरूको क्षमताले नसक्ने हुँदा तिनलाई समूहगत रूपमा परियोजना कार्य दिनुपर्छ । माध्यमिक तह कक्षा ११-१२ मा सामूहिक वा व्यक्तिगत रूपमा परियोजना गर्न दिए पनि परियोजनाका ढाँचालाई पूर्णरूपमा पालना गरिनुपर्दछ । स्नातक तहका लागि परियोजना अनुसन्धानको आधार हो । त्यसैले पूर्णरूपमा अनुसन्धानका ढाँचाको परिपालना गर्नुपर्छ ।

यसरी तहगत रूपमा परियोजनाको खाका वा ढाँचामा देखिने अन्तरका कारण पनि परियोजनाको एउटै साझा ढाँचा बन्न नसकेको स्थिति देखिन्छ । त्यसैले कक्षा ११, १२ र स्नातक तहमा अनुसन्धानात्मक ढाँचामा आधारित परियोजना तयार पार्न उचित देखिन्छ ।

निष्कर्ष

'परियोजना कार्यको सैद्धान्तिक अवधारणा तयार पार्ने' प्रमुख उद्देश्य तथा 'परियोजना कार्यको उचित ढाँचा कस्तो हुन्छ ? यसको सैद्धान्तिक आधार के हो ?' भन्ने जस्ता समस्यामा केन्द्रित भएर यो लेख तयार पारिएको हो । यसमा तथ्य सङ्कलन गुणात्मक ढाँचामा गरिएको छ र भने वर्णन र विश्लेषण गरेर निष्कर्ष निकालिएको छ । यस लेखमा प्रभावशाली दार्शनिक र शिक्षाविद् जोन डिबे र उनका सहयोगी विलियम हर्ड किलपेट्रिक (सन् १८७१-१९६५) का परियोजना विधिसँग सम्बन्धित अवधारणाहरूलाई सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा लिइएको छ । अनेक प्रकारका शिक्षण विधिमध्ये परियोजना कार्यका माध्यमबाट सिकाइने शिक्षण विधि वर्तमान अवस्थाका विद्यालयीय पाठ्यक्रमदेखि विश्वविद्यालयीय पाठ्यक्रममा समेत समावेश भएको महत्त्वपूर्ण विधि हो । परियोजना कार्य कसरी गर्ने र गराउने भन्ने कुरामा सबैको एउटै धारणा देखिँदैन । यसका लागि पाठ्यक्रम र दैनिक सिकाइने कक्षाकार्यलाई परियोजनासँग जोडेर सिकाउनुपर्ने देखिन्छ । त्यसका लागि यस लेखमा परियोजना कार्यका विशेषताहरू, परियोजना कार्यका फाइदाहरू, परियोजना कार्यका प्रकारहरू (दैनिक परियोजना, साप्ताहिक वा पाक्षिक परियोजना, व्यक्तिगत परियोजना, सामूहिक परियोजना, सिर्जनात्मक परियोजना, सिपमूलक परियोजना, बौद्धिक वा समस्यामूलक परियोजना), परियोजना कार्यका केही शीर्षकहरू, परियोजना कार्यका ढाँचा र यसका चरणहरू र कक्षाको स्तरअनुसार परियोजनाजस्ता शीर्षकमा छलफल र विमर्श गरिएको छ । यसबाट परियोजना कसरी के कस्ता शीर्षकमा गराउने ? यसमा के कस्तो ढाँचा अपनाउने ? कुन तहका लागि कस्तो परियोजना दिने भन्नेजस्ता विविध विषयमा वर्णन र विश्लेषण गरिएको छ । विद्यालय र विश्वविद्यालयका विभिन्न विषय र तहमा ठोस रूपमा के कसरी परियोजना कार्य सञ्चालन गर्न लगाउने भन्ने विषयसँग सम्बन्धित सैद्धान्तिक अवधारणा दिइएकाले यसबाट उचित ढङ्गले परियोजना निर्माणमा सहयोग पुग्ने निष्कर्ष यस लेखमा निकालिएको छ ।

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत लेख पढी उपयुक्त सुझाव दिएर यसलाई परिमार्जन गर्न सहयोग पुऱ्याउनुहुने विज्ञज्यूप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

Gurukul Study centre. (२०२१, जुन ३).परियोजना कार्य.

<https://www.youtube.com/watch?v=XVhH9DqrnAE>

घोडासैनी, खगेन्द्र. (२०७९). एपिए सातौँ संस्करणका प्रावधानहरू.

<https://doi.org/10.3126/haimaprabha.v21i01.44839>

घोडासैनी, खगेन्द्र. (सन् २०२३, मे ३०). परियोजना कार्यको ढाँचा र प्रयोग,

<https://ghodasainik.blogspot.com/2022/08/blog-post.html>

टिपिडी तालिमको परियोजना कार्य निर्माणको योजना. (-)

<https://www.youtube.com/watch?v=f3IKI6Z-n5c>.

थपलिया, तुलसीप्रसाद. (२०६८, मङ्सिर १).परियोजना कार्य के, किन र कसरी ?.

<https://shikshakmasik.com/1499>

नेपाल सरकार, शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय. (२०७२). कार्यमूलक अनुसन्धान, मामला अध्ययन र

परियोजना कार्यका लागि हाते पुस्तिका: पेसा व्यवसाय र प्रविधि. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।

नेपाल सरकार, शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय. (२०७५). परियोजना कार्य सञ्चालन शिक्षक निर्देशिका

(आधारभूत तह, गणित, कक्षा ६-८). पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।

बन्धु, चूडामणि. (२०६५). अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन. (दो.संस्क.). एकता प्रकाशन ।

योगेन्द्र, सुनुवार (२०७०, चैत्र १).प्रतिवेदन लेखन:परियोजना कार्य, घटना अध्ययन र कार्यमूलक

अनुसन्धानको प्रतिवेदन तयार पार्ने विधि र नमुना.<https://shikshakmasik.com/2321>

वैद्य, रानी. (२०२२,). परियोजना विधि.<https://www.youtube.com/watch?v=kC370dE4-80>

श्रेष्ठ, इमनारायण. (२०६८, मङ्सिर १). यसरी-गर्न-सकिन्छ-कार्यान्वयन.

<https://www.shikshakmasik.com/1498/>

ShivaDeep Skill Education.(2018, july 7).

<https://www.facebook.com/ssenepal/posts/1925399807523860/>

V. Salvador Montaner. (2022, Agust 2). *Project Work*.

[https://www.researchgate.net/profile/Salvador_Montaner-](https://www.researchgate.net/profile/Salvador_Montaner-Villalba/publication/318457195_Project_Work/links/5c5df31f45851582c3d89442/Project-Work)

[Villalba/publication/318457195_Project_Work/links/5c5df31f45851582c3d89442](https://www.researchgate.net/profile/Salvador_Montaner-Villalba/publication/318457195_Project_Work/links/5c5df31f45851582c3d89442/Project-Work)

[/Project-Work](https://www.researchgate.net/profile/Salvador_Montaner-Villalba/publication/318457195_Project_Work/links/5c5df31f45851582c3d89442/Project-Work)

https://www.hmoob.in/wiki/William_Heard_Kilpatrick

[https://www.beyondphdcoaching.com/apa-style/how-to-cite-a-lecture-](https://www.beyondphdcoaching.com/apa-style/how-to-cite-a-lecture-apa/#:~:text=Professor's%20last%20name%2C%20Initial%20of,in%20italics%20%5BLecture%20recording%5D.)

[apa/#:~:text=Professor's%20last%20name%2C%20Initial%20of,in%20italics%20%5BLecture%20recording%5D.](https://www.beyondphdcoaching.com/apa-style/how-to-cite-a-lecture-apa/#:~:text=Professor's%20last%20name%2C%20Initial%20of,in%20italics%20%5BLecture%20recording%5D.)